

УДК 821.09.161.2«19»(092)ЗВИЧАЙНА
DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2026.47.31>

ЛАБИРИНТИ «ЗАЧАРОВАНОГО КОЛА» У ПЕРШОМУ ТОМІ РОМАНУ «ВОРОГ НАРОДУ» ОЛЕНИ ЗВИЧАЙНОЇ

LABYRINTHS OF THE “ENCHANTED CIRCLE” IN THE FIRST VOLUME OF OLENA ZVYCHAINA’S NOVEL “ENEMY OF THE PEOPLE”

Кривчун В.Г.,

orcid.org/0009-0007-9490-4682

аспірантка кафедри української літератури

Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

У цій статті проаналізовано перший том роману «Ворог народу», який Олена Звичайна написала разом зі своїм чоловіком Михайлом Млаковим. Цей твір є глибоким художнім описом життя людини в часи тоталітарного страху, постійних переслідувань і небезпеки.

Особливу увагу в статті приділено тому, що роман має чітку автобіографічну основу, у ньому відтворено обставини життя авторки та її родини. Головний герой Михайло повторює долю чоловіка Олени Звичайної Михайла Млакова, образи матері, сина Славка також мають реальних прототипів. Це дозволяє сприймати роман «Ворог народу» як художньо-документальне свідчення про тоталітарну добу та як індивідуальну спробу зберегти правду про пережите. Події, описані в романі, – це жива історія українського народу, пропущена через особисту пам'ять письменниці.

У першому томі «Ворога народу» показано життя української інтелігенції в довоєнний період. Проте важливо зазначити, що твір не лише змальовує трагедію однієї родини. У ньому простежена проблема внутрішньої сили людини. Навіть тоді, коли система намагається повністю зламати особистість, герої знаходять у собі сили не втратити власне обличчя та людські якості.

Актуальність цієї роботи зумовлена тим, що творча спадщина Олени Звичайної до сьогодні залишається недостатньо вивченою. Попри те, що художні тексти письменниці мають велику цінність для української культури, у сучасному літературознавстві все ще бракує окремого ґрунтовного дослідження, яке б повноцінно охопило її доробок.

Саме тому роман «Ворог народу» заслуговує на особливу увагу науковців. Дослідження твору дозволяє глибше зрозуміти механізми збереження національної ідентичності в умовах тоталітарного тиску, що надає дослідженню особливої актуальності в контексті сучасних гуманітарних викликів. Вивчення цього роману стає першим і важливим кроком до відновлення історичної справедливості щодо постаті письменниці.

Ключові слова: Олена Звичайна, еміграційна проза, автобіографізм, тоталітаризм, репресії, історична правда, пам'ять.

This article analyzes the first volume of the novel “Enemy of the People”, co-authored by Olena Zvychaina and her husband, Mykhailo Mlakov. The novel presents a profound artistic depiction of human life under a totalitarian regime characterized by fear, constant persecution, and danger.

Particular attention is paid to the novel's distinct autobiographical foundation, as it recreates the circumstances of the author's own life and that of her family. The protagonist, Mykhailo, mirrors the fate of Olena Zvychaina's husband, Mykhailo Mlakov, while the characters of the mother and the son, Slavko, are likewise based on real-life prototypes. This enables the novel “Enemy of the People” to be interpreted as both a literary-documentary testimony to the totalitarian era and a personal attempt to preserve the truth about lived experience. The events portrayed in the novel constitute a vivid history of the Ukrainian people, filtered through the writer's personal memory.

The first volume of “Enemy of the People” depicts the life of the Ukrainian intelligentsia in the pre-war period. At the same time, the novel goes beyond portraying the tragedy of a single family. It also explores the problem of human inner resilience. Even when the totalitarian system seeks to destroy individual identity completely, the protagonists find the strength to preserve their dignity, integrity, and humanity.

The relevance of this study lies in the fact that Olena Zvychaina's literary legacy remains insufficiently researched. Although her works constitute an important contribution to Ukrainian culture, contemporary literary scholarship still lacks a comprehensive study that fully examines her creative heritage.

For this reason, “Enemy of the People” deserves special scholarly attention. The study of this novel makes it possible to gain a deeper understanding of the mechanisms through which national identity is preserved under conditions of totalitarian oppression, which makes this research particularly relevant in the context of contemporary humanitarian challenges. Examining this novel is an important first step toward restoring historical justice with regard to the writer's legacy.

Key words: Olena Zvychaina, émigré prose, autobiographism, totalitarianism, political repression, historical truth, memory.

Постановка проблеми. Творчість Олени Звичайної залишається недостатньо вивченою в сучасному літературознавстві, а її роман «Ворог народу» практично не став предметом окремого

наукового аналізу. З огляду на це виникає потреба звернення до цього твору як важливого джерела осмислення історичного досвіду українців та особистісної правди доби тоталітаризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча ім'я Олени Звичайної поступово повертається в науковий обіг, системного аналізу її доробку все ще немає. Певні аспекти творчості письменниці розглядали у своїх працях С. Ленська, М. Кушнерьова, С. Журба, В. Кузь та В. Кривчун, проте ці публікації переважно мають оглядовий характер або присвячені лише окремим питанням. Особливо це стосується роману «Ворог народу», який досі не був об'єктом спеціального наукового дослідження. Через обмежений доступ до більшості творів авторки протягом тривалого часу, їхнє активне вивчення розпочалося лише тепер. Це створює реальну потребу в ґрунтовному дослідженні як роману «Ворог народу», так і всієї літературної спадщини Олени Звичайної.

Постановка завдання. Завданням статті є аналіз першого тому роману «Ворог народу» Олени Звичайної як художнього відтворення життя людини в умовах радянської репресивної системи. Особливу увагу зосереджено на розкритті автобіографічної основи твору, зв'язку художнього тексту з реальними подіями та особистим досвідом авторки. У статті також поставлено завдання показати, як через образи героїв передається внутрішня стійкість людини, її здатність зберегти гідність і пам'ять. Окремим аспектом є введення роману в сучасний науковий обіг.

Виклад основного матеріалу. Постать Олени Звичайної – це приклад самовідданого служіння правді, адже вона письменниця-емігрантка, чие ім'я довгий час було викреслене з вітчизняного культурного контексту. «У радянський період її ім'я замовчувалося, а тексти були фактично недоступними» [4, с. 372], що призвело до того, що сьогодні «Олена Звичайна – не просто малодосліджена, а навмисно забута письменниця, чиї твори лише зараз набувають академічного визнання» [5, с. 40]. Як зауважує Юрій Григорієв, літературну діяльність письменниці розпочала за кордоном, а до того часу, «живучи під советами» [1, с. 7], не друкувалася, «вважала за краще мовчати, аніж писати неправду» [1, с. 7]. Саме тому «Олена Звичайна – потужний голос української діаспори» [6, с. 13], а її твори стали маніфестом антитоталітаризму. «Її літературна спадщина є цінним історичним свідченням епохи, яке дає змогу краще осмислити глибину страждань, яких зазнав український народ у XX столітті» [7, с. 232]. Світлана Ленська зазначає, що «серед розмаїття творчої спадщини Олени Звичайної, якій «притаманна автобіографічна основа» [8, с. 38], особливе місце посідає пам'ять про пережите. Попри це,

«у сучасному літературознавстві творчість Олени Звичайної залишається недостатньо дослідженим явищем, попри її глибоку художню та історичну значущість» [3, с. 178], і загалом «постать Олени Звичайної, незважаючи на її вагомий внесок у розвиток української літератури в еміграції, досі залишається малодослідженою» [4, с. 372].

Роман «Ворог народу» Олени Звичайної та Михайла Млакового – це глибока розповідь про спробу людини вистояти перед системою, що прагне її зламати. У передмові до видання Володимир Шаян слушно зауважує, що у творі застосовано особливий «картинний стиль показу “фільму”» [1, с. 13], який дозволяє читачеві наочно побачити трагедію епохи. Дослідник наголошує, що в основі тоталітарного світу лежить не лише ідеологія, а передусім «всевладний Страх» [1, с. 9], який паралізує особистість зсередини. Проте автор передмови переконливо доводить, що справжньою «відповіддю на теорію Абсолютного Страху... є українська філософія Священного Героїзму» [1, с. 11]. Цей роман став голосом правди про «московське народовбивство» і був відзначений першою премією на конкурс українських політв'язнів у Європі 1948 року.

Історія починається у галицькому селі, де з перших сторінок відчувається сила характеру матері Марці. Її твердий голос і внутрішня зібраність формують у синові ту основу, яка згодом допоможе йому вистояти. Не випадково головного героя звати Михайло – так само, як і чоловіка письменниці. Це дає підстави припускати, що образ героя має конкретного прототипа. Ще зовсім малим хлопчиком Михайлик отримує свій перший життєвий урок – відповідальність пастушка за довірену худобу. Важливою деталлю в описі дитинства хлопчика стає звук шкільного дзвоника: «То був дзвоник зі школи, і тремтіння його досягало Михайлові до самого серця...» [2, с. 21]. Паралельно з історією Михайла розгортається ще одна сюжетна лінія – оповідь про родину адвоката, де народжується Наталка. Її поява наповнена особливим змістом: батько бачить у доньці продовження своєї справи – захист людей: «Я з Наталки адвокатку зроблю. Мусить же вона мої здібності мати!» [2, с. 26]. Тут легко вгадується автобіографічний підтекст – батько Олени Звичайної був адвокатом.

Юнацькі роки Михайла приносять перші відкриті зіткнення з чужою ідеологією. Зустріч із Марушаком – не просто випадковий епізод, а момент внутрішнього пробудження. Опір тут проявляється не в силі, а в пісні, яка змушує противника відступити.

Особливе місце займають сцени недільних читань Шевченка на подвір'ї батьків Михайла. Це не просто традиція, а справжній простір збереження національної ідентичності. Атмосфера єдності руйнується, коли з'являється Гопчій із москвофільськими поглядами, де його слова про «єдиний народ» викликають рішучий спротив. Михайло відкрито відстоює свою позицію, заперечуючи нав'язані ідеї. Саме тут герой остаточно формується як людина, здатна захищати не лише себе, а й свою громаду.

Події 1917 року у румунських Карпатах стають для Михайла справжнім випробуванням. Після невдалої спроби перейти фронт герой опиняється у в'язниці, але революційні події несподівано руйнують імперську дисципліну, відчиняючи двері камер. Побачений крізь ґрати синьо-жовтий прапор змінює плани Михайла: його шлях тепер лежить не до Австрії, а до «Вільного Києва».

Участь у з'їзді Румфронту в Яссах стає для героя духовним піднесенням. Спільний спів «Не пора!» об'єднує людей і долає їхній страх. Зміни відбуваються і на рівні особистого досвіду: колишній в'язень отримує документи вільної людини і вирушає творити власну державу. Але історія не дає часу на спокій. Події 1918 року приносять нове розчарування: замість перемоги – зрада союзників. У цьому складному контексті особливо виразною виглядає сцена зустрічі з односельчанином євреєм Іциком, який виснажений російським полонем. Допомога, яку надає йому Михайло, не має жодної вигоди. Цей щирий вчинок підкреслює: боротьба – це не лише війна, а й передусім іспит на людяність.

Ще драматичнішими постають події грудня 1919 року як час «Трикутника смерті», де українське військо, затиснуте ворогами, хворобами та виснаженням, опиняється на межі розколу. І саме у цьому хаосі проявляється внутрішня сила героя – він повертається за лінію фронту, аби урятувати валізку з важливими документами Старшинської школи, ризикуючи життям. Зустріч із бойовим побратимом Миколою на нічному шосе стає втіленням національної трагедії – двоє друзів, змушені розійтися в різні боки через «кляте роздоріжжя» політики, демонструють символ розколу, який переживає вся країна.

Січень 1920 року на станції Берзула відкриває Михайлові справжнє обличчя більшовизму в образі загону Левицького. Побачене на станції – вагони, заповнені тілами людей у вишитих сорочках, – стає для героя психологічним ударом, після чого Михайло захворів на тиф. У маренні з'являється моторошне видіння «Нової Планети»

– світу, де від людини вимагають відмовитися від самої себе. Цей сон звучить як попередження, як передчуття майбутніх репресій: «...дивний прогноз справжніх подій... що відбулися 18 років пізніше» [2, с. 77].

Київ 1920 року зустрічає Михайла іншим – виснаженим, голодним, розділеним на «своїх» і «чужих». Життя тут стає ареною боротьби за виживання. Михайло дивом уникає розстрілу після півторамісячного перебування у в'язниці на Липках, вигадуючи історію, що він нібито ніколи раніше не був у Києві. Герой опиняється на вулиці без грошей та документів про освіту, проте спрага до знань веде його до Педагогічного Музею, де відкривається Інститут Зовнішніх Зносин. Ректор дозволяє йому скласти іспит, і Михайло стає студентом: «З якою радістю відчував він у своїй бічній кишені наявність новесенького студентського посвідчення, яке він щойно одержав у канцелярії в заміну на довідку з ЧК» [2, с. 87]. Щоденна праця – нічна робота, приватні уроки, навчання – формує новий етап його життя. Цей період показує головне: щоб вижити, людина змушена пристосовуватися, але навіть у цьому пристосуванні Михайло не втрачає себе.

Наступний етап роману відкриває суворий світ «мішочництва». Михайло та його брат Іван, як і багато колишніх офіцерів і студентів, змушені пристосовуватися до нової реальності. Вони об'єднуються в артіль і вирушають у небезпечні нічні поїздки вантажними потягами, щоб міняти міські речі на селянське сало, борошно та інші продукти. Ця «мішочницька» доба у творі показана не лише як побутова деталь часу, вона відкриває цілу школу виживання. Герої виробляють власну дисципліну, користуються таємними сигналами, вміють обходити чекістські засади й домовлятися з машиністами, «змазуючи» їх шматками ковбаси. Особливо промовистим стає епізод із загубленою шапкою Івана. Під час стрибка до потяга він губить шапку, і товариші жартома ухвалюють рішення зняти його з посади голови артілі: «Винесено було постанову, що людина, яка не спромоглася втримати на своїй голові шапку, не сміє займати високий пост голови... Івана з голівства знято» [2, с. 95]. Цей комічний випадок ніби підсумовує цілий період руїни й водночас повертає героїв від ринкової стихії до навчання та думки про майбутнє. Коли побут трохи стабілізується, Михайло розуміє, щоб вистояти, треба «зануритися у розгойдані хвилі ясно зафарбованого кров'ю підсоветського моря» [2, с. 95].

Київ на зламі епох від «воєнного комунізму» до НЕПу постає у романі містом постійної

напруги. Між ЧК на Липках і Лук'янівською в'язницею українська школа стає одним із небагатьох місць, де ще тримається дух національного спротиву. Олена Звичайна знайомить читача з видатними педагогами цієї школи, зокрема з Андрієм Петровичем Заліським. В українській семирічці Михайло викладає німецьку мову та руханку (фізкультуру). У період зміцнення радянської влади починається наступ на автономію школи і з появою нового завідувача Сиротенка конфлікт загострюється. Він, «сп'янілий від партквитка», поводить грубо, принижує вчителів й забороняє «петлюрівські пісні». Михайло не приймає цього приниження, він організовує своєрідний «суд» над Сиротенком і змушує його зникнути зі школи. Ця сцена важлива не лише як епізод перемоги над тираном, вона показує – де люди не мовчать, навіть «московсько-комуністична проказа» змушена відступити.

Ще одним простором боротьби стає колишній будинок Центральної Ради, де діє Інститут Зовнішніх Зносин. Саме тут студенти вступають у відкритий спротив проти русифікації. Михайло Гринь сміливо дискутує з професором-шовіністом Віктором Івановим, який стверджує, що українська мова – це лише «малоросійське нареччє», на що Михайло публічно порівнює радянську мовну політику з Валуєвським та Емським указами. Це порівняння б'є точно в ціль, адже показує: під новими гаслами влада продовжує стару імперську політику. Публічна поразка лектора стає для студентів знаком: радянську демагогію можна перемогти – не криком, а точним словом і сміливістю не боятися.

З приходом НЕПу Київ ніби трохи оживає. Зникає колишній «параліч», відкриваються вітрини, з'являється хліб, люди поступово перестають бути «мішочниками». Разом із відчуттям економічного полегшення приходить і надія на громадянську свободу. На загальних зборах 1922 року Михайло очолює протест проти диктату «ком'ячейки» й перемагає комуніста Аскова у чесному голосуванні. Студенти доводять, що вони не безмовна маса, а люди, здатні думати й обирати: «Ми – студенти, а не вівці!» [2, с. 119]. Побут студентства 1922 року показаний у романі напружено й дуже яскраво.

Виживання часто залежить від американської допомоги АРА, а страх перед «анкетами» змушує молодь приховувати своє походження. Загальні збори в ідальні швидко перетворюються на хаос, причиною чого стає несправедливий розподіл карток на харчування та дії комуністичних провокаторів. У найгостріший момент Михайло

Гринь стрибає на стіл і бере ситуацію у свої руки. Він нагадує присутнім, що вони – студенти, а не юрба, якою можна маніпулювати. Його рішучість миттєво змінює атмосферу – замість крику й бійки з'являється порядок. Михайло організовує Контрольну Комісію, і розгублена маса перетворюється на спільноту, здатну до самоврядування. Тут відбувається знайомство Михайла та Наталки, яка бачить у ньому не просто сміливого юнака, а лідера, який уміє піднести людей над брудом щоденної боротьби за існування.

На Володимирській гірці між Михайлом і Наталею відбувається важлива розмова. Вони обоє належать до інтелігенції, але добре розуміють свою «неспівзвучність із добою». Їхні мрії руйнуються: Михайло не стане дипломатом, Наталя – письменницею, бо для цього треба було б стати «духовими льокаями» системи, а вони на це не погоджуються. Наталя розповідає про свою бабусю-дворянку, яка все життя безкорисливо служила народові. У цьому епізоді можна побачити автобіографічний слід: Олена Звичайна ніби вводить у роман пам'ять про власну родину, про тих жінок, які служили освіті, культурі, людям.

Київ 1920-х років у романі постає як поле боротьби між вірою та безбожництвом. Золоті куполи Софії, постать Володимира Великого, пам'ять про тисячолітню історію – усе це протистойть радянським «сороміцьким» карнавалам і антирелігійним диспутам в Опері. Світлим образом є митрополит Липківський, схожий на «літописного дідуса». Його просте «Христос Воскрес!» звучить сильніше за довгі промови ідеологів Канторова та Іванова. Кульмінацією стає вінчання Михайла й Наталі під склепіннями Софійського собору. Це не просто родинна подія, а вчинок великої внутрішньої відваги. Михайло з обличчям «козака Мамая» і Наталя з «наївним личком школярки» постають як союз сили й чистої надії. Під наглядом агента ГПУ вони присягають не партії, а Богові й Вічності. За ними стоїть «могутність левів» – пам'ять, рід, історія, які не може знищити жодна терористична машина.

Далі роман показує новий фронт боротьби – уже не в школі чи інституті, а в будинку, де живуть герої. Михайло та мешканці виступають проти корумпованого комуніста Чмельова. Тут зброєю стають не шаблі й не рушниці, а логіка, закон і вміння діяти грамотно. Михайло організовує законне усунення старого правління, доводячи: знання своїх прав може бути реальною силою навіть у радянській системі. Арешт Михайла просто під час зборів не ламає громаду, навпаки – люди йдуть за ним до міліції. І саме

це змушує систему відступити. Наталя пізніше скаже Михайлу: «А я так думаю, що народ урятував тебе! Якби народу не було, то законність дій не допомогла б!» [2, с. 195].

Однак перемога житлокоопу викликає люту у ГПУ. Допити Михайла та Наталі стають дуеллю інтелектів. Герої формально перемагають, але фінальні роздуми мами Наталі нагадують: така перемога не минає без наслідків. Вони здобули справедливість, проте нажили собі «смертельних ворогів», які навряд чи забудуть це приниження.

Після великих сутичок роман раптом переносить читача на кухню, де Наталя спостерігає, як мати миє посуд, і ця картина боляче вражає її. Перед нею не просто жінка у фартушку, а колишній авторитетний педагог, людина, чий час колись цінувався «на вагу золота». Тепер її срібляста голова, полатаний фартушок і борщ стають символом того, як революція зламала звичний порядок і змусила освічену жінку, яка керувала школами, опановувати кухню. Але мати Наталі не втрачає гідності. Її слова звучать твердо й гірко: «Кожна вчителька, якщо виникне потреба, то спроможеться куховаркою бути, але далеко не кожна куховарка спроможеться вчителювати» [2, с. 213]. У цьому реченні – ціла правда про справжню освіту, внутрішню культуру й незламність людини. Центральним ударом стає відмова в пенсії. Радянська влада цинічно викреслює 35 років її педагогічної праці лише тому, що це не «совстаж». Щоб отримати пенсію, потрібно один рік пропрацювати в радянській школі, але мати Наталі відмовляється: «Я радше прибиральницею буду працювати, ніж советською вчителькою... Я й тижня єдиного совшколі не дам, а не то що року!» [2, с. 215].

Особливо болісною є історія заощаджень. Мати все життя відривала час від власної дитини, аби зібрати гроші на навчання Наталі за кордоном. Разом із заощадженнями батька й діда це становило 80 000 карбованців. Але в один день усе зникло: банки перестали платити. Банкові книжки, які мати зберігає як пам'ять про працю трьох поколінь, тепер стають небезпечним доказом «капіталізму». Наталя просить їх спалити, щоб урятувати родину від ГПУ, на що мати погоджується, але хоче зберегти попіл – як пам'ять про тисячі годин, відірваних від власної дитини. Сцена спалення банківських книжок стає одним із найсильніших символів: у вогні зникають не просто гроші, а мрія про європейську освіту, безпечне майбутнє, спокійне життя.

Попри все, Наталя не здається. Вона працює на залізниці, обираючи важку фізичну працю замість

інтелектуальної зради й «торгівлі совістю». А наприкінці з'являється нова надія – вагітність Наталі. Для її матері це шанс виховати вільну людину, не віддану на поталу радянським догмам.

Побутова боротьба триває й далі. Інтелігентна родина стикається з брутальністю агента ГПУ та сусідів-комуністів, які хочуть відібрати їхнє житло. Сцена виселення Наталі з немовлям на вулицю стає страшним образом повної незахищеності людини перед владою, для якої закон – це лише зручне «дишло». Щоб урятуватися, героїня змушена звертатися до «всесильної літери “З”» – системи знайомств і зв'язків. Виявляється, що в радянській дійсності саме вони часто сильніші за офіційне правосуддя. Родині вдається здобути перемогу в кабінетах прокуратури, але ця перемога має театральний і тимчасовий характер. Усі розуміють: у Києві спокою вже не буде, тому нічна втеча до Харкова звучить як прощання з минулим.

Харків спершу здається місцем порятунку, але швидко виявляється новим центром небезпеки. Михайло та Наталя намагаються сховатися від переслідувань, однак опиняються в самому серці трагедії – штучного Голодомору. Працюючи в Комітеті Заготівель, Михайло відмовляється фальсифікувати цифри «лишків» зерна. Він розуміє: сталінська директива – це не господарський план, а смертний вирок для мільйонів селян. Автори подають страшний контраст: у вітринах «Торгсіну» лежать делікатеси, а поруч, під білими мурами урядових будівель, помирають виснажені люди. Нічні вантажівки, що збирають тіла померлих на вулицях, наче дрова, стають одним із найжахливіших образів роману.

Далі Олена Звичайна відкриває ще одну гірку сторінку – «полин безробіття». Михайло втрачає хлібну картку, і родина опиняється на межі фізичного виснаження. Сцена, де мати Наталі ділить хліб на маленькі однакові порції, показує не тільки голод, а й приниження інтелігенції, якій влада відмовляє навіть у праві на мінімальний пайок.

У лютому 1933 року в Охтирці Михайло бачить сцену, де до чиновника звертається голодний селянин, який колись воював за радянську владу, а тепер принижено просить допомоги, бо його родина пухне від голоду. Ситий представник влади зневажливо відкидає це прохання. Михайло усвідомлює гірку іронію: селянин власноруч допомагав Москві, яка тепер убиває його самого: «Заподіяна своєму народові кривда даром не минає» [2, с. 288].

Повернувшись до Харкова, Михайло влаштовується до Наркомзему і впізнає там двох людей, які уособлюють зраду й насильство. Перший –

Левицький, колишній командир загону, який у 1921 році на станції Бірзула розстрілював українців. Другий – Юрій Коцюбинський, що став ідеологічною ширмою для московської агресії. Михайло хоче звільнитися, бо не може працювати під керівництвом убивці, але Наталя зупиняє його страшним, але правдивим аргументом: «Кожна совустанова має свого Левицького! <...> Соввлада – це звіринець» [2, с. 291]. Вона переконує його залишитися заради хлібної картки для Славка. І в цьому – вся трагедія підрадянського життя: людина мусить щодня обирати не між добром і злом, а між виживанням родини та внутрішньою огидою до системи.

Подальший розвиток роману відкриває одну з найтемніших сторінок радянської дійсності – добу великого страху. Сталінська фраза «жити стало веселіше» [2, с. 296] у творі звучить як страшна насмішка над мільйонами людей, для яких це «веселе життя» обернулося нічними арештами, обшуками, доносами й катівнями. Авторка свідомо будує цей фрагмент на різкому контрасті: з одного боку – «золота обгортка» Конституції 1936 року, з іншого – реальність єжовського терору, де людина будь-якої миті могла зникнути без сліду. Показовим є гротескний епізод із портретами Сталіна в київській школі. У «генія людства» хтось зробив дірки замість очей: «Замість очей у “генія людства” – дірки! Жах! Хто ж міг їх зробити?!» [2, с. 308-309]. Через цей ніби кумедний, але насправді трагічний випадок, Олена Звичайна показує абсурдність системи, у якій портрет вождя важив більше, ніж життя вчителя чи дитини. Через зіпсований папір могла бути знищена ціла школа.

Найсильніший психологічний момент пов'язаний із виборчою дільницею – Михайло Гринь шукає своє прізвище у списках виборців і не знаходить його. Ця відсутність стає для нього знаком «громадянської смерті». Він розуміє: система вже викреслила його з простору нормального життя. Фізично він ще вдома, поруч із рідними, але в очах влади вже є «майбутнім арештантом».

Михайло опиняється у пастці. Його звільняють зі шкіл із цілком абсурдними поясненнями: то «за незнання української», то «за незнання російської». Насправді причина одна – він уже приречений. Щоб не травмувати Наталю й матір, він щодня вдає, що ходить на роботу, а сам продає на базарі особисті речі й приносить додому нібито «заробіток». Це не обман із легковажності, а остання форма турботи. Він намагається захистити рідних від повної безнадії, хоча сам уже відчуває наближення «єжових рукавиць». Нічна

розмова Михайла й Наталі лише підтверджує: втечі немає. У світі, де паспорт, анкета, трудовий список і прописка перетворилися на ланцюги, людина майже не має вибору. Наталя розуміє це дуже ясно: «Не тікати! Бо втечею ти арештуєш нас обох, а вб'єш чотирьох...» [2, с. 317]. Єдине, що залишається, – чекати нічного стукоту в двері.

Цей стукіт приходить о 4:10 ранку. Нічні роздуми старої вчительки про народницькі ідеали раптом обривається грубим вторгненням НКВД. Саме в цю мить остаточно руйнуються всі ілюзії. Обшук у квартирі перетворюється на зіткнення культури з невіглаством. Мапа України, за якою Михайло навчав географії залізничників, стає для чекістів «речовим доказом» шпигунства. Так авторка підкреслює абсурд радянських звинувачень: усе українське, навіть карта, може бути оголошене злочином. Найболючішою є сцена прощання Михайла з сином. Дорослі намагаються прикрити страшну правду лагідною брехнею про поїздку до Москви, але дитина відчуває небезпеку. Колись Михайло вчив Славка, що чоловіки плачуть лише тоді, коли хтось помер. Побачивши сльози батька, хлопчик розуміє: смерть уже прийшла в їхній дім. Після арешту Наталю, матір і дитину викидають у холодні сніги, а кімнату опечатують. Це не просто побутове приниження, це символічне викреслення родини «ворога народу» з нормального людського життя. Вони ще живі, але влада вже поводить з ними як із зайвими. У фіналі бабуса змушує Славка запам'ятати дату – 17 листопада 1937 року, а його слова: «Я не забуду ніколи!» [2, с. 333] звучать як маленька, але дуже важлива перемога.

Після арешту Михайло потрапляє до харківської в'язниці на Чернишевській. Тут починається справжнє пекло. В'язниця позбавляє людину всього: імені, свободи, простору, сну, навіть відчуття власного тіла. Камера розміром три на шість метрів вміщує дев'ятнадцять в'язнів. Люди змушені спати «немов у труні» під низькими залізними ліжками, жити при цілодобовому світлі й терпіти постійний гігієнічний терор.

У цій камері Михайло бачить різні людські долі: польського комуніста, селянина, якого оголосили «шпигуном», інших безневинних людей, чії біографії слідчі легко перетворюють на готові схеми злочинів. Найстрашнішими стають нічні виклики. Голос із «вовчка» називає прізвища, і кожен завмирає. «Без речей» означає допит, а часто – тортури. «З речами» – етап або переведення невідомо куди. Михайло весь час чекає своєї літери «Г». Це очікування виснажує не менше, ніж сама камера. У нього дивом залиша-

ється хімічний олівець, і він намагається залишити Наталі звістку на стінах вбиральні. Якщо вона теж у цій в'язниці, можливо, побачить цей напис. Так крихітний слід на стіні стає спробою пробитися крізь камінь, страх і безвість. Коли вночі називають літеру «Г», для Михайла починається нове коло випробувань. Він іде на допити, де правда вже нічого не означає. Система не шукає істини – вона вимагає зізнання.

Паралельно роман показує, як арешт Михайла нищить його родину. Якщо камера руйнує його фізично, то Наталю система карає соціально. Вона не просто дружина арештованого. До цього вона була «найвидатнішою жінкою колективу», стаханівкою, здібним економістом. Але вже наступного дня після арешту чоловіка все змінюється. Повернення Наталі на роботу схоже на «цивільну страту». Коротке формулювання про звільнення за «зв'язок із ворогом народу» миттєво перетворює її на ізольовану людину. Учорашні колеги відвертаються, перестають вітатися. Вона більше не «товаришка Гринь», не «Наталя Іванівна», а просто «Гринь» – прізвище, до якого тепер приклеєно тавро. Навіть людське співчуття стає небезпечним. Подруга Маруся Харитоненко намагається підтримати Наталю, але її допомога просякнута страхом: «Тільки ти до мене не приходи!» [2, с. 367]. Ця фраза дуже точно показує, як терор руйнує звичайні людські зв'язки. Люди ще здатні співчувати, але вже бояться бути поруч. Особливо цинічною виглядає порада секретаря парторганізації Івана Павловича: Наталі треба дбати про зовнішність і виходити заміж. У ситуації, коли її чоловіка катують, родину позбавлено житла й засобів до життя, така порада звучить як моральне виродження системи.

Побутова катастрофа родини доходить до межі. Наталя з дитиною та матір'ю змушені виживати в холодних сінях без тепла й хліба, зігріваючи хвору дитину лише власними тілами.

Черга під ОблНКВД відкриває перед Наталею інший світ – світ таких самих жінок, дружин арештованих інженерів, німців, латишів, поляків. Тут вона дізнається, що виселення, підвали, арешти дружин – не випадковість, а частина системи. Парадоксально, але саме під дощем і снігом, серед таких самих знедолених, Наталя вперше після арешту чоловіка відчувається «рівною серед рівних». Це єдине місце в місті, де її не цураються.

Найвищої напруги історія Михайла досягає під час допитів. Михайла мучать голодом, болем, погрозами, але головне завдання слідчих – змусити його підписати неправдивий протокол: «Хто

потрапив сюди – до нас, той невинуватим від нас не виходить!» [2, с. 372]. Його відмова стає актом великого внутрішнього спротиву. Слідчий Міхалевич застосовує різні методи: «гастрономічне катування», психологічний тиск, удари, залякування, але Михайло не погоджується купити полегшення ціною брехні. Кульмінацією стає імітація розстрілу. Його волочать у вологий підвал, де пахне смертю, підвішують на «гойдалці», доводять до межі фізичного болю, а потім лунають постріли холостими набоями. У цю мить він подумки прощається з Наталочкою і Славком, але не здається. Коли слідчий розуміє, що зламати Михайла силою не вдалося, він переходить до «ділового тону», але й тут герой не відступає. Він погоджується підписати лише той протокол, де записані його справжні відповіді. Михайло вимагає сам прочитати кожен аркуш, навіть попри нові удари. У підсумку підписаний документ не рятує слідство, а руйнує його, бо не містить головного – зізнання. До камери Михайло повертається переможцем. Його сон після допиту – це не просто сон виснаженої людини, а коротке занурення у «солодку вічність», де немає катів, болю й приниження.

Після внутрішньої в'язниці НКВД Михайла переводять до транзитних залів Холодної Гори. Він приносить із собою головне: незламне «не підписав!». У «брехалівці», пункті сортування в'язнів, відкривається нова сторона трагедії. Тут можна побачити й колишніх можновладців, зокрема голову Харківської ради Машинка, якого тепер пожирає система, яку він сам допомагав будувати. Найстрашніше відкриття – арешти й тортури мають плановий характер, вони підпорядковані Держплану, як виробництво чи заготівлі, слідчі-стахановці виконують «квартальні квоти», а людські долі стають цифрами у звітах.

Камера № 6, де 260 людей змушені спати у тісноті, бруді й задусі, показує, як система перетворює людей на безликі «одиниці». І все ж навіть у цьому пеклі зберігається людяність. Кримінальні в'язні поступаються місцем закатованому інтелігентові Михайлу. Цей маленький жест підтримки доводить: у найтемнішому просторі може залишатися іскра співчуття.

Далі авторка змінює ракурс. Читач виходить із камер і слідчих кабінетів на вулиці Харкова зими 1937–1938 років. Перед нами вже не лише історія однієї родини, а колективний портрет тисяч українських сімей, перемелених терором. Слова «Перша Холодногірська» у тодішньому Харкові не потребували пояснень. Це була не просто в'язниця, а страшний центр міського життя, сірий кам'яний

замок, який притягував до себе людське горе. Черга біля Холодногірського базару постає як окремий світ зі своїми правилами, номерами на долонях, нічним переховуванням від «фараонів»-міліціонерів і щоденною боротьбою за право передати близькій людині шматок хліба чи білизну.

Один із найсильніших образів – «горбаті люди». Це тисячі жінок, які носять на плечах вузли з передачами. Їхні «горби» стають символом нестерпного тягара українського жіноцтва. Вони несуть не просто речі, а страх, надію та безсилля. Саме тут виразно розкривається образ «зачарованого кола». Є дві черги: одна – за довідкою, щоб дізнатися, чи жива людина, чи її вже вивезли; друга – з передачею. Але щоб здати передачу, треба знати адресу, а щоб знати адресу, треба вистояти за довідкою. І навіть отримана адреса може змінитися будь-якої миті. Так дві черги зливаються в замкнене коло довкола тюремних мурів. Наталя, постаріла від горя, теж опиняється в цьому колі. Вона намагається вхопитися хоча б за найменший шанс допомогти Михайлові, але щоразу наштовхується на нову стіну. Через ці сцени авторка підводить читача до страшного висновку: якщо тільки під однією в'язницею стоять тисячі людей на перші літери абетки, то в масштабах усього СРСР ідеться про мільйони зламаних доль. У цій системі справедливості неможлива. Тут можна лише випрошувати крихту милосердя ціною власного приниження.

Кульмінацією першого тому стає розділ «Жасмин». Через історію Наталі Гринь і докторки Женеvської Олена Звичайна показує, як працює каральне «зачароване коло». Дія розгортається між двома просторами: Харківською облпрокуратурою, де ще зберігається видимість законності, і Першою Холодногірською в'язницею, де панує справжнє насильство. Спочатку Наталя стоїть у черзі до тюремного прокурора. Тут авторка створює різкий контраст між виснаженими жінками й доглянутим представником влади. Раптово в сірий жіночий натовп вривається запах чоловічих парфумів: «Гострий запах модних у той час для чоловіків пахощів жасмину, урвавшись з неацька в сірий жіночий натовп, розповідав ще й про те, що дбайливість щодо гігієни власного тіла не завжди обмежується милом та водою» [2, с. 448]. Прокурор Милославський – не грубий виконавець із тюремного віконця. Він вродливий, охайний, упевнений у собі, саме тому його образ ще страшніший. Жасмин у цьому епізоді перестає бути просто запахом, він – цинічне благополуччя влади на тлі чужого горя, ніби «парфумоване зло»: зовні привабливе – внутрішньо мертво.

Зустріч Наталі з лікаркою Женеvською додає цьому розділу особливої глибини. Женеvська – людина шляхетна й освічена, але система кидає її в bagno принижень. Коли вона виходить із кабінету прокурора, її «гарячково-червоне обличчя» і той самий запах жасмину навколо натякають на ціну, яку їй довелося заплатити за теплий плащ для чоловіка. Вона отримала дозвіл, але втратила внутрішній спокій. На всі запитання відповідає тільки: «Не питаєте!» [2, с. 456]. Після цього Наталя знову повертається до тюремних мурів. У неї є записка від «самого» Милославського, і вона сподівається, що тепер стіна байдужості впаде. Начальник УРО Карась читає документ своїм «оксамитовим басом»: «З/К Гринь Михайл знаходиться во втором корпусе, камера номер шесть» [2, с. 462]. Наступного ранку тюремне віконце перекреслює всі папери: система працює як зламаний механізм, у якому кожна деталь бреше іншій. Наталя знову опиняється там, де починала, – біля віконця передач.

Фінал розділу вражає своєю символікою. Передача повертається назад: «...м'яко гепнувши об брудну долівку почекальні, вчорашній Наталин горб безсило розкриває свою оболонку... у ньому білими пелюстками цвіте чиста білизна... – Гринь Михайл в камері не обнаружен! Следующая!» [2, с. 464]. Повернена чиста білизна страшніша за будь-яку відповідь. Якби білизна була брудною, це означало б, що Михайло живий і передача дійшла до нього. Але чиста білизна, яка «цвіте» білими пелюстками, стає знаком невідомості, можливої смерті, повного зникнення людини в системі. Вона перегукується з жасмином прокурора: і там, і тут білий колір пов'язаний не з чистотою, а з холодом, байдужістю й загрозою.

Через запах жасмину, блідість Женеvської, маслянисті очі Карася й бездушне «не обнаружен» Олена Звичайна показує головну правду тоталітарної системи: людина тут може зникнути не лише фізично. Її можуть стерти як запис, як номер, як прізвище в журналі і жодна записка, жоден прокурор, жодне благання не здатні розірвати це «зачароване коло».

Висновок. Перший том роману «Ворог народу» Олени Звичайної постає не лише художнім твором, а живим свідченням епохи, заснованим на особистому досвіді та реальних подіях. Його аналіз доводить: перед нами текст великої внутрішньої правди, який розкриває механізми тоталітарної системи через долю людини. Недостатня дослідженість роману та творчості письменниці загалом підтверджує необхідність подальшого ґрунтовного наукового вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Григоріїв Ю. Повість про дівочу долю в країні, де не шануються людські права. *Звичайна О. Ти: Повість із життя українців у золотоверхому Києві в 1927–29 рр.* Мюнхен, 1982. С. 7–13.
2. Звичайна О., Млаковий М. *Ворог народу. Том перший: Проти течії.* Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. 473 с.
3. Кривчун В. Автобіографічний вимір повісті «Селянська санаторія» Олени Звичайної. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія.* 2025. № 73. С. 178–182.
4. Кривчун В. «Оглянувшись назад»: наратив правди і совісті в українській еміграційній прозі. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика.* 2025. Том 36 (75), № 5, частина 1. С. 372–380.
5. Кривчун В. Поетика жіночої стійкості у повісті Олени Звичайної «Золотий потічок з голодного Харкова». *Академічні студії. Серія: Гуманітарні науки.* 2025. Вип. 3. С. 39–44.
6. Кривчун В. Рецептивна інтерпретація роману Валер'яна Підмогильного «Місто» у повісті Олени Звичайної «Ти». *Академічні студії. Серія: Гуманітарні науки.* 2025. Вип. 2. С. 12–20.
7. Кривчун В. Трагічна доля Віри Ільченко – обличчя епохи тоталітарного режиму 1927–1929 років (на матеріалі повісті «Ти» Олени Звичайної). *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2025. Вип. 86, том 2. С. 231–238.
8. Ленська С. Антитоталітарний дискурс у малій прозі Олени Звичайної. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія.* 2015. Вип. 13. С. 37–45.

Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Дата першого надходження статті до видання: 09.07.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 20.08.2026